

Tahirə
AMEA Məhəmməd Füzuli
adına Əlyazmalar İnstitutu
tarix üzrə elmlər doktoru,
baş elmi işçi

Bu sözlər, erməni keşişi Ter-Yegisi Kığamyansın etirafı, «Erməni hərəketinin tarixçəsi» adlı kitabındadır.

Mirzə Fətəli İsmixanovun tərcüməsində 1917-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş kitabda Azərbaycan, Türkiyə və digər ərazilərə iddiaların tarixi kökləri erməni müəllifinin dilindən açıqlanmışdır. Müəllif yazır: «Missionerlər Avropadan göndərilmiş pullarla İran Ermənistanında məccani xəstəxa-

lar» (3). Elə erməni keşişinin də yazdığı buna sübutdur və narahat olmağa əsas verir: «Missionerlər Avropadan göndərilmiş pullarla...».

XX əsrin əvvəllərində erməni qəsbkarlarından bəhs edən digər mənbə Qafqazda Qacar dövlətinin konsulluğunun mütərcimi kimi çalışmış Mirzə İsmayıl xan İbrahimzadə Təbrizinin 1907-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş «Yadigar» əsəridir ki, Azərbaycanda 1905-1907-ci illərdə baş vermiş siyasi hadisələrin mənzərəsini verir (2). Əsərdəki «İrandan Qafqaz ermənilərinə» adlı müraciətdə əsrin əvvəllərində baş vermiş qırğınlardan, ermənilərin Qarabağda, Bakıda və digər yerlərdə törətdikləri soyqırımlardan bəhs olunur. Bu gün də davam edən erməni təcavüzündən bəhs edən həmin yazı öz aktuallığını saxlayır.

Məqalədə deyilir:

«Teleqraflar və bəəd qəzetlər Qarabağ erməni və müsəlmanlarının arasında yenidən zümrətmiş müharibənin təfəsilini İrana yetirdirdilər. Böylə bir qəmfəza və vəhşətəngiz əhvalı oxuduqda qocanın və cavanın ürəyindən bir ahi-cigərsuz təzədən bülənd oldu. Bakıda erməni-müsəlman arasında fevral ayında vəqə olan bələdan indiyə qədər iyirmi ay keçir və bu tulanı müddətdə bu mərzə-səbüləlac hər vaxt Zaqafqaziyanın bir şəhərinə sirayət edib, o biri şəhərinə keçibdir və bəzi şəhərlərdə təkrarən vüqu bulur. Sülh və Səlah komisiyonları bu qırğın mərzəni tədavi (müalicə - T.H.) et-

miz bir milləti-vahidik». Onlar səbr edib, sükut ixtiyar etdilər. lakin Bakı müharibəsindən sonra sair şəhərlərdə başlanan davalardan açıqca məlum oldu ki, ermənilərdən ötəri iranlı və qafqazlı birdir; təki öldürdükleri müsəlman olsun və hesabından məlum oldu ki, Qafqazda öldürülən iranlıların ədədi yerli müsəlmanlarınkindən artıqdır.

Məsələn, Tiflisdə və Bakıda öldürülənlərin hamısı yalnız bir İran müsəlmanlarından ibarət idi. Çünki bunlar yaraqsız və ehtiyatsız olduğuna görə Xain düşmənin əlinə tez-tez düşürdülər...

Şimdi qoy Qafqaz erməniləri bilsinlər ki, daha bundan sonra biz iranlılar onların hiyləli və namərd sözlərinə bəvər etməyəcəyiz və qardaşlarımızın da gözləri qanlı yaş ilə vətənimizə övdət etməyinə səbr etməyəcəyiz. Biz razı ola bilmərik ki, erməni əlində bizim qövm və qardaşlarımız əbəz yerə qürbətdə can qoysunlar!

Əlan erməni hiyləsi və doruyəliyi bizə öylə əyan və aşkardır ki, biz bundan sonra onların təməllüğünü (yaltaqlığını - T.H.) və namərdlərə mənsub gülüşlərini qəbul etməyəcəyiz. Bizlər müsəlmanız, bizlərdə rəhm çoxdur. Lakin bizim bədənımızdə islam qanı hərəkət etməkdədir və bizlər də öz təklifi - milliyyətimizi xain və namərdlərlə bundan sonra əda (düşmənçilik - T.H.) etməyə nəçar və məcbur olacağıız.

Bu sözlər hədə və qorxu deyildir! Bu xəbərdarlıqdır ki, biz bir nəcib və

lomatik missiyasını yerinə yetirmiş, Osmanlı, Rusiya, İtaliya, Fransa, Belçika, İspaniya, Rumıniya, İsveç dövlətlərinin, Buxara Əmirliyinin və digər dövlətlərin orden və nişanlarını almış, yüksək titullara sahib olmuşdur. Müsəlmanlığı qəbul etmiş erməni mənşəli diplomat Mirzə Mülküm xan Tiflisdə Qacar dövlətinin səfirliyinin müşaviri kimi çalışdığı zaman burada Baş konsulun 1-ci müavini Mirzə Rza xanla tanış olmuşdur. Mirzə Rza xana qısqançlıqla yanaşan Mirzə Mülküm xan ona yazdığı məktubda demişdir: «Siz böyük və zəngin biliyə, məlumata maliksiz və Avropada tanınırsınız. Ona görə də «Daneş» ləqəbini seçsəniz, bu, çox yaxşıdır. Mən bundan sonra sizə məktub yazanda «Mirzə Rza xan Daneş» yazacağam». Bu barədə «Tarixi-ricali-İran» əsərində məlumat verən Mehdi Bamdad isə bunu ciddi hesab etmir və yazır: «Belə görünür ki, Mirzə Mülküm xan onu ələ salmışdır» (1. c. 1, 508).

Yəqin ki, Mehdi Bamdad Mirzə Mülküm xanın iç dünyasını yaxşı və aydın görmüş! Hər halda Mirzə Mülküm xan belə bir fikirdə olsa da, onun dedikləri həqiqətdir. Mirzə Rza xan dövrünün çox zəkali şəxsiyyəti olmuşdur.

Nəsrəddin şah Qacar dövrünün tanınmış tarixçi-coğrafiyaşünas alimi marağalı Məhəmməd həsən xan da erməni qəzəbinə tuş qalmış, baş nazir, mənşəcə Səlməs ermənilərindən olan Əminüssultan tərəfindən zəhərlənib, qətlə yetirilmişdir.

Əsərində Azərbaycanın e.ə. müstəqil şahlığa malik olduğunu ilk dəfə qələmə almış, dünyanın bir çox elmi cəmiyyətlərinin üzvü seçilmiş Məhəmməd həsən xan Etimadüssəltənə «Xabnamə-İran» (Yuxu kitabı, yaxud İranın tənəzzül etməsi sirlərindən bir pərdə) adlı dastanvari əsərində 11-ci baş nazir Mirzə Ələsgər xan Əminüssultanın babasının Səlməs ermənisi Zal olduğunu bildirmiş və Ağa Məhəmməd şah Qacarin dilindən «İranın üzünə səadət qapılarını bağlayan, bu çətinliklərin bəisi və bədbəxtçiliyin səbəbkarı on birinci stulda əyləşəndir» deyər bildirmişdir. Əsər siyasi məzmununa görə gizli qalmış, yalnız 1945-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Əsərdə Əminüssultan Etimadüssəltənənin qatı düşməni olduğunu, onu fürsət düşsə, əqrəb kimi ayağının altında əzmək, yox etmək istədiyini söyləyir. O deyir: «Əlahəzrət Nəsrəddin şah ona məhəbbət etsə, mane olaçağam».

Erməni mənşəli Əminüssultanın Etimadüssəltənəni zəhərləyib öldürdüyü mənbələrdən məlumdur. Nəsrəddin şah görkəmli alimi özünün Baş naziri təyin etmək fikrində olmuşdur və bundan xəbər tutan Əminüssultan öz xain əlini tarixçi-coğrafiyaşünas alimə uzatmışdır.

Tolerantlığa sadıq qalan və onu bütün zamanlarda qoruyub saxlayan Azərbaycan bu gün də torpaqlarının işğaldan azad edilməsi, qaçqınların öz ocaqlarına qayıtması üçün siyasi, diplomatik kanallardan istifadə edir, mübarizəsini sivil yolla davam etdirir.

ZƏMANƏMİZƏ QƏDƏR DAVAM ETMİŞDİR

nalar və məktəblər açıb, mətbəələr yapıb, dini kitablar basıb nəşr etdilər. «Loto» oyununu icad və onun vasitəsilə öz oyuncaqlarına dini məsələlər öyrədib, gizli təşkilat qurmaqla avam və ruhanilərdən bir çoxu nüfuzları altına cəlbə məqsudlarına çatmaq istəyirdilər. Məqsədləri isə Şərqi xristianlarını, o cümlədən erməniləri Papanın nüfuzuna almaq və onunla Avropa dövlətlərinin əllərini islam məmləkətlərinin qəlbəghına uzandırmaq idi. Eyni zamanda erməni qriqorian xalqının katolik kilsəsinə təbəəyətini kibi dini bir məqsəd dəxi görüldü. Bu surətlə missionerlər hər sinifdən kəndilərinə tərəfdar bulur və onları müsəlman əsarətindən qurtarmaq idealını bəsləyirdilər (5, 4).

Kitabda Kilikiya ermənilərinin Papaya təbəəyətlə Avropa dövlətlərindən birisinin ziri-cümləsinə girmək fikrinə düşdükleri göstərilmişdir».

Erməni müəllifinin 1917-ci ildə yazdığı fikirlərə diqqət yetirək: «...Ori öz məqsədinə yetməzdən qabaq öldüsə də, onun qaldırdığı məsələ getdikcə daha da sürətlənərək zəmanəmizədək davam etmişdir».

İllər keçdikcə tarixin atası Herodotun köçəri adlandırdığı erməni tayfaları dünyanın hər yerində özlərinə vətən yaratmaq xülyası ilə yaşamağa başlamışlar. Onların bu xülyalarından daha çox əziyyət çəkən türk xalqları, müsəlmanlar, xüsusən azərbaycanlılar oldular.

Ermənilər siyasi, diplomatik yolla nail ola bilmədiklərini təcavüzlə həyata keçirməyə başladığıqda müsəlmanları soyqırıma məruz qoydular.

Görkəmli mənbəşünas alim, müasirimiz Anar İsgəndərovun «Erməni tarixçiləri də etiraf etmişlər ki, onlar Cənubi Qafqaza gəlmədirlər» adlı müəssisə mənbələrdə istinadən, faktlarla səsələnmişdir (3). Müəllif yazır: «Narahətçilik doğuran odur ki, işğalçı siyasət həyata keçirən bu qüvvələr böyük dövlətlər tərəfindən müdafiə olunur-

məkdən aciz qalmaqlarından böylə görünür ki, bu mərzə artıq şiddətli bələdir. Binaənileyh, ehtimal var ki, sərhəddə karantindən də keçib cənubi şəhərlərin erməni və müsəlmanları arasında dəxi sirayət edə bilər. Demək olur ki, hətta bizim vətəni-əzizimizə dəxi keçmək əlamətləri görünməkdədir..

Bu iki bədbəxt millət işte iyirmi aydır ki, bicehət, bisəbəb bir-birlərini vəhşikaranə bir tərz ilə öldürüb-qırmaqdadır. Bütün Zaqafqaziya ölənlərin qanı, anaların və bacıların əşki içində qərç olubdur. Bu iki millətin böyükləri və rəisləri öz millətlərinə nəsihət eləmək və ədavət tozunu silmək və bu qırğına bir xitam çəkmək əvəzinə bəziləri (erməni rəisləri kimi) milləti daha da iqva (azdırmaq - T.H.) və iğfal (aldatmaq -T.H.) ediyorlar və bəziləri heç bir əlac aramayıb, tən qəzaya verirlər. Və buna görə düşmənçilik odu alovlanıb hər yerə yayılır.

Bu odda yanan Qafqaz müsəlmanları içində qürbətdə həsrətlə çörək qazanan əlsiz-ayaqsız İran camaatı (azərbaycanlılar - T.H.) dəxi yanmaqdadır və əhli-əyalı üçün cəm etdiyi əşya tələf olmaqdadır. Yerdə qalan iranlılar isə bi-həmeçiz vətənə övdət edib, qardaşlarının nahaq yerə qurbani-hiylə və təzvir olduqlarını qanlı yaş ilə xəbər verirlər və hamının qəlbini dağdar edirlər.

İranlılar məmurini - dövlət və rüşsefidlər (ağsaqqallar-T.N.) vasitəsilə iranlıları öldürmək səbəbini ermənilərdən neçə dəfələrlə xəbər aldılar. Ermənilər dedilər ki, iranlılar ilə heç bir işimiz yoxdur. Bizim xüsusiyyətimiz fəqət Qafqaz müsəlmanları ilədir və burada iranlılar səhvən öldürülüb-dülər». Bunu deyib, ermənilər üzr istədilər və izhari-dilsuzi etdilər.

İranlılar ermənilərin bu sözlərinə bu cavabı verdilər ki, onlardan ötəri Qafqaz müsəlmanları ilə iranlılar arasında heç bir fərç yoxdur: «biz hamı-

mərd bir islam ünsürü olduğumuza görə qabaqca aşkar etməyi özümüzə qərç (borc - T.H.) bilirik.

Qoy «Mşak» və «Altik» adlanan erməni qəzetləri bu sözləri «İrşad»dan tərcümə edib, bütün Qafqaz ermənilərinə bildirsinlər. Vəssalam! (2)

Bu müraciətdə şimali-cənublu Azərbaycan əhalisinin baş verən hadisələrdə, ümumi düşməne qarşı mübarizədə həmrəyliyi ifadə olunmuşdur.

Azərbaycanlılara qarşı erməni kini, riyakarlığı, millətimizin görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatı bahasına nəticələnmə hadisələr, tarix səhifələrində qalmaqdadır və bunlar qələmə alınmışdır. XIX əsrdə baş vermiş hadisələrin davası isə bildiyimiz kimi XX əsrin 37-ci illərində davam etmişdir və bu gün də davam edir...

XIX əsr Qacarlar hakimiyyəti dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi, əslən İrəvanlı olan Mirzə Rza xan Təbrizi (1853-1937) Tiflis, Peterburq, İsveç, Bombay və digər şəhərlərdə dip-